

УНІФІКАЦІЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 1930-х РОКАХ

Стаття присвячена історії початкової освіти в Україні, увага звернута на причини та наслідки уніфікації цієї ланки освіти в 1930-х роках.

Ключові слова: система освіти, початкова освіта, школа, уніфікація.

Суспільні та соціально-економічні перетворення в Україні обумовлюють необхідність модернізації освітньої системи на всіх її рівнях. Особлива роль у цих процесах відводиться початковій освіті як структурному елементу соціального інституту освіти, що здійснює безпосередній та опосередкований вплив на попередні та наступні її рівні, закладає фундамент для подальшої освіти. У цьому контексті ретроспектива розвитку початкової освіти, зокрема в 30-ті роки ХХ ст., є доцільною для уникнення помилок, виявлення досягнень, осмислення сучасних змін.

Проведений історіографічний пошук показав, що окремі аспекти розвитку початкової освіти в Україні в 30-ті рр. ХХ ст. висвітлені в контексті шкільної освіти в працях учених радянського (А. Д. Бондар, М. С. Гриценко, О. Я. Завадська та ін.) та пострадянського (Л. Д. Березівська, В. В. Кузьменко, В. С. Курило, О. О. Любар, О. В. Попова, О. В. Сухомлинська, В. О. Шпортенко та ін.) періодів.

Метою даної статті є висвітлення причин і наслідків уніфікації початкової освіти в Україні в 1930-х роках.

Зазначимо, що упродовж 1920-х років в УСРР була створена власна, оригінальна, соціально зорієнтована освітня система, яка поєднала у собі національну специфіку й водночас характеризувалася заполітизованістю та ідеологічною забарвленістю. У цей складний і суперечливий час, період пошуків й експериментувань, досягнень і прорахунків формувалася нова парадигма початкової освіти: запроваджувалися обов'язковість і доступність, єдність і наступність, світський і національний характер початкової освіти, розширювалася мережа початкових шкіл, вводилася комплексна система навчання.

На початку 30-х років в умовах формування тоталітарного суспільства, утвердження комуністичної ідеології, монополізації більшовицької влади українська система освіти втрачає свою унікальність та уніфікується в загальнорадянську [1, 211]. Вже з 1930 року в УСРР розпочинається дублювання російських освітніх документів, запровадження єдиної державної системи освіти [там само, 213]. Це обумовлює відчутні зміни в українській системі освіти взагалі та початковій зокрема.

У липні 1930 року приймається загальносоюзна постанова "Про загальне обов'язкове початкове навчання", у якій ставилося завдання обов'язкового охоплення початковою освітою усіх дітей (хлопчиків і дівчаток) 8-11 років та "переростків" 11-15 років [14, с. 6-7]. Внаслідок проведеної роботи в 1932/33 навчальному році в школі навчалася 98% дітей віком до 10 років, а 95% випускників початкової школи продовжили навчання у п'ятих класах [11, с. 14]. Попри позитивні результати постанова мала на меті передусім політичне підґрунтя. Тодішній нарком освіти М. Скрипник у статті "Революційна постанова культурної революції" зазначав: "Не як культурницьку, навіть не як суто культурну справу треба розглядати й ставити перед собою запровадження загального обов'язкового початкового навчання, а як завдання політичне, цебто як завдання, продиктоване найважливішими класовими потребами пролетарської влади, що будує соціалізм" [3, с. 8].

Подальшим кроком на шляху створення уніфікованої системи освіти стало встановлення єдиних засад діяльності школи, чітке визначення організації навчального процесу. Постанови ЦК ВКП(б) "Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі" (25 серпня 1932 р.); РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про структуру початкової та середньої школи" (16 травня 1934 р.), "Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі" (3 вересня 1935 р.); ВУЦВК і РНК УСРР "Типовий розпорядок шкільних занять і режим для учнів початкової, неповної середньої та середньої школи" (1934) та ін. документи закріпили наступні зміни в системі шкільної освіти та початкової зокрема:

- загальноосвітня школа має таку структуру: початкова школа (I–IV класи), неповна середня школа (I–VII класи), середня школа (I–X класи);
- термін навчання для здобуття початкової освіти становить 4 роки;
- навчальний рік розпочинається 1 вересня і закінчується для учнів I–III класів 1 червня, IV класів – 10 червня [13, с. 2];
- наповнюваність класів початкової школи не перевищує 42 учні, у невеликих селищах становить не менше 25 осіб, у школах для національних меншин – не менше 30 осіб;

- розподіл учнів по класах відбувається за принципом "однакової грамотності" один раз у першому класі після 15–20 днів навчання дитини у школі [6, с. 7];
- основною формою організації навчання є урок за точно визначеним розкладом занять і сталим складом учнів [14, с. 30];
- навчальне навантаження учнів I–IV класів складає 4 уроки на день (у IV класах допускається проведення два рази на тиждень по 5 уроків) [13, с. 2];
- тривалість уроків становить 45 хвилин (у підготовчих класах 25 хвилин відводиться на навчальну діяльність і 20 хвилин – на ігри та фізичні вправи в класі) [12, с. 3];
- навчальні групи перейменовані в класи (нульова група для дітей семирічного віку – у підготовчий клас) [14, с. 36];
- навчальні заняття для учнів I–IV класів проводяться в першу зміну (як виняток допускається навчання у другу зміну учнів III–IV класів) [10, с. 20];
- заняття в підготовчих та I–IV класах починаються не раніше 8 годин 30 хвилин ранку;
- за кожним класом закріплюється шкільна кімната;
- упродовж навчального дня проводяться фізкультхвилинки [12, с. 3];
- устанавлюється єдина форма одягу учнів [13, с. 4].

Наступним напрямом уніфікації початкової освіти стало прийняття постанови ЦК ВКП(б) "Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі" (25 серпня 1932 р.), у якій вказувалося на необхідність створення нових єдиних навчальних планів і програм з метою забезпечення міцного і систематичного засвоєння учнями основ наук, формування навичок "правильної мови, письма, математичних вправ" [14, с. 27]. З цього часу у навчальні програми вводилося вивчення матеріалу, що стосувався "національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва, історичного розвитку, а також і елементів краєзнавства СРСР (природні особливості, промисловість, сільське господарство, соціально-економічний розвиток і т. д.)" [там само, с. 29]. Такий підхід, як слушно зазначає Л. Д. Березівська, нівелював "зміст освіти української школи через підпорядкування українознавчих навчальних курсів загальносоюзним" [1, с. 216].

Після прийняття постанов ЦК ВКП(б) "Про початкову і середню школу" та "Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі" ліквідувалася практика складання "місцевих" навчальних планів. У 1933 р. Наркомос УСРР затвердив єдині навчальні плани для початкових, семирічних і середніх шкіл (табл. 1) [2, с. 133-134]. Як бачимо, запропонований навчальний план для початкової школи передбачав великий обсяг тижневого навантаження, що суперечило віковим особливостям молодших школярів та призводило до перевантаження їх у процесі навчання.

Таблиця 1

Навчальний план початкової школи (1933 р.)

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень			
		I гр.*	II гр.	III гр.	IV гр.
1	Рідна мова	14	14	8	8
2	Російська мова	-	-	3	3
3	Арифметика	7	7	7	7
4	Суспільствознавство	-	-	2	2
5	Географія	-	-	2	2
6	Природознавство	-	-	2	2
7	Співи	2	2	1	1
8	Малювання	2	2	1	1
9	Фізкультура	2	2	2	2
10	Праця	3	3	4	4
Усього		30	30	32	32

* З 1934 р. групи перейменовано на класи.

Запроваджений у 1935 р. Наркомосом УСРР новий навчальний план значно відрізнявся від попереднього, зокрема: зменшувалося тижневе навантаження та кількість годин на вивчення рідної мови, арифметики, праці та фізкультури; вивчення природознавства розпочиналося з I класу; замість суспільствознавства вводився елементарний курс історії; праця доповнювалася вивченням рукоділля. Крім того, навчальні плани були складені для міських (з шестиденним навчальним тижнем) і сільських (з семиденним навчальним тижнем) шкіл з українською та російською мовами навчання (табл. 2, табл. 3) та міських і сільських шкіл національних меншин (табл. 4, табл. 5) [7, с. 7-15]. Навчальні плани для міських

і сільських шкіл відрізнялися кількістю годин, що відводилися на вивчення мов, арифметики, природознавства, географії та історії. Навчальні плани для українських шкіл та шкіл національних меншин відрізнялися лише мовами викладання. Варто зазначити, що прийняті навчальні плани, як і попередні, не були позбавлені багатопредметності, що призводило до перевантаження учнів.

Таблиця 2

**Навчальний план початкової школи (міської)
з українською та російською мовами навчання (1935 р.)**

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на шестиденний навчальний тиждень			
		I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.
1	Рідна мова	9	9	5	5
2	Друга мова	-	-	2	3
3	Арифметика	5	5	5	5
4	Природознавство	2	2	2	2
5	Географія	-	-	2	2
6	Історія	-	-	1	2
7	Рукоділья і труд	1	1	-	-
8	Малювання*	1	1	1	1
9	Співи	1	1	1	1
10	Фізкультура	1	1	1	1
Усього		20	20	20	22

* Крім малювання, у I-II класах передбачалося викладання ліплення, у III-IV класах – ручної праці.

Таблиця 3

**Навчальний план початкової школи (сільської)
з українською та російською мовами навчання (1935 р.)**

№ п/п	Назва предметів	Кількість годин на семиденний навчальний тиждень			
		I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.
1	Рідна мова	12	12	6	6
2	Друга мова	-	-	3	3
3	Арифметика	6	6	6	6
4	Природознавство	2	2	3	2
5	Географія	-	-	2	3
6	Історія	-	-	1	3
7	Рукоділья і труд	1	1	-	-
8	Малювання*	1	1	1	1
9	Співи	1	1	1	1
10	Фізкультура	1	1	1	1
Усього		24	24	24	26

* Крім малювання, у I-II класах передбачалося викладання ліплення, у III-IV класах – ручної праці.

Таблиця 4

**Навчальний план початкової школи (міської) з єврейською, польською,
болгарською, чеською та ін. мовами навчання (1935 р.)***

№ п/п	Назва предметів	Кількість годин на шестиденний навчальний тиждень			
		1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.
1	Рідна мова	9	9	5	5
2	Українська мова	-	-	2	3

* Від попереднього відрізняється лише вивченням мов.

Таблиця 5

Навчальний план початкової школи (сільської) з єврейською, польською, болгарською, чеською та ін. мовами навчання (1935 р.)*

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на семиденний навчальний тиждень			
		1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.
1	Рідна мова	12	12	6	6
2	Українська мова	-	-	3	3

* Від попереднього відрізняється лише вивченням мов.

Упродовж наступних років зміст початкової освіти зазнавав подальших змін. Так, у наказі наркома освіти В.П. Затонського "Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі" (4 вересня 1935 р.) зазначалося, що в III-IV класах у першому півріччі замість історії слід вивчати мови чи арифметику [9, с. 3]. У 1937 р. з навчального плану початкової школи було вилучено трудове навчання, "яке за змістом та організацією не відповідало директивам партії про загальне та політехнічне навчання..." [1, с. 223-224]. Внаслідок прийняття у 1938 р. постанов РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей" та РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України" в українських школах та школах національних меншин вводилося обов'язкове вивчення з II класу російської мови [там само, с. 224].

У навчальних планах, прийнятих у 1939 р. спостерігалися такі зміни: встановлювалося єдине навантаження для міських і сільських шкіл; вперше визначався перелік навчальних предметів для підготовчих класів; у I-II класах як окремий урок вводилася каліграфія; з II класу запроваджувалося вивчення російської мови, кількість годин на яку значно збільшувалася; у III-IV класах малювання та фізична культура були зведені до неприпустимо низької кількості годин – 0,5 (табл. 6, табл. 7) [там само, с. 226]. Отже, навчальні плани, як і програми, не були стабільними. Зміни та доповнення, що відбувалися в змісті початкової освіти, були пов'язані з потребами суспільства, ідеологічними вимогами комуністичної партії, що заважало школі стабільно працювати і забезпечувати навчальний процес.

Таблиця 6

Навчальний план початкової школи з українською мовою навчання (1939 р.)

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень				
		підготовчий кл.	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.
1	Українська мова	8	12	10	7	6
2	Російська мова	-	-	3	5	5
3	Арифметика	4	7	6	6	6
4	Природознавство	-	-	-	1	2
5	Історія	-	-	-	2	3
6	Географія	-	-	-	1	2
7	Каліграфія	-	2	2	-	-
8	Співи	2	1	1	1	1
9	Малювання	2	1	1	0,5	0,5
10	Фізична культура	2	1	1	0,5	0,5
Усього		18	24	24	24	26

Таблиця 7

Навчальний план початкової школи з єврейською і польською мовами навчання (1939 р.)*

№ з/п	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень				
		підготовчий кл.	I кл.	II кл.	III кл.	IV кл.
1	Рідна мова	8	12	8	4	4
2	Українська мова	-	-	2	3	4
3	Російська мова	-	-	3	5	5

* Від попереднього відрізняється лише кількістю годин на вивчення мов.

Разом із переходом школи на предметну систему навчання значно підвищилася роль підручників. У лютому 1933 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про підручники для початкової та середньої школи", у якій підкреслювалася важлива роль навчальної книги в оволодінні учнями систематизованими знаннями. З цього часу припинено виготовлення "робочих книг" та "розсипних підручників" і розпочато видання стабільних підручників, розрахованих на застосування упродовж тривалого часу. З кожного навчального предмета запроваджувався єдиний обов'язковий підручник, затверджений Наркомосом РРФСР та надрукований Учпедгізом. Ця постанова скасовувала право республік на самостійне видання навчальної літератури та внесення будь-яких змін у підручники без спеціального дозволу; орієнтувала на створення стандартизованих за змістом і навіть формою (формат, обкладинка, шрифт, папір, брошурування, малюнки тощо) навчальних книг, унеможливлювала використання варіативних підручників [14, с. 34-35]. Отже, упродовж 30-х років формувалася загальнорадянська система підручникотворення.

Уведення класно-урочної системи навчання, боротьба за високу якість освіти зумовили зміни в контролі та оцінюванні навчальної діяльності учнів початкової школи. Зазначимо, що в 20-х – на початку 30-х років у зв'язку з переходом до комплексної системи навчання, лабораторно-бригадного методу і методу проєктів, індивідуальний контроль знань учнів не здійснювався, а бальна система оцінювання була скасована. Основними методами перевірки успішності в навчанні стали бесіди, усні й письмові доповіді, розповіді про прочитане, тестування, виставки зошитів та творчих робіт школярів. З розгортанням боротьби проти "методичного прожекторства", ліквідацією лабораторно-бригадного методу спостерігається зворотний процес – введення уроку як основної форми організації навчання в школі й відповідно повернення до індивідуального, систематичного контролю знань учнів [там само, с. 30-31].

У всіх класах початкових, неповних середніх та середніх шкіл, крім підготовчих та I-III класів, обов'язковими стали "перевірні іспити" як форма підсумкового річного обліку знань учнів й водночас як форма державного і громадського контролю якості роботи вчителів та школи в цілому [4, с. 3]. Організація і порядок проведення іспитів знаходили відображення у відповідних інструкціях НКО УРСР. Так, згідно цих документів, до екзаменів допускалися усі учні, незалежно від того, які оцінки вони одержали протягом навчального року. А вже починаючи з 1938 року, – лише ті, які мали з екзаменаційних предметів не більше трьох негативних річних оцінок. В іншому випадку вони залишалися на повторний курс і до іспитів не допускалися [5, с. 3]. У четвертому класі необхідно було скласти 8 іспитів, з них 3 письмових (українська та російська мови, арифметика) і 5 усних (українська та російська мови, арифметика, природознавство, географія). У школах для національних меншин (крім російських) проводився ще іспит з рідної мови (письмово й усно), а українська і російська мови складалися лише письмово [там само, с. 6]. Усні випробування, починаючи з 1938 року, почали проводитися за білетами, які містили 2-3 питання. З української і російської мов, крім усного екзамену, молодші школярі писали диктант. Отже, випускники початкової школи мали витримати дуже серйозні випробування. Розуміючи усю складність ситуації, НКО УРСР в інструктивних документах наголошував на необхідності "чулого, уважного ставлення учителів та керівництва школи до кожного конкретного учня під час підготовки до іспитів та їх проведення" [4, с. 7].

У 1935 р. після прийняття постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі" (3 вересня 1935 р.) у школах запроваджувалася єдина загальнорадянська система успішності учнів, яка передбачала п'ять рівнів оцінок у вигляді словесних суджень: "дуже погано", "погано", "посередньо", "добре", "відмінно" [13, с. 3]. Наказом наркома освіти УСРР В. П. Затонського "Про оцінку успішності" (15 жовтня 1935 р.) встановлювалися такі види оцінок: "разові" (поточні – Т.Г.), "чвертьові", "річні" та "іспитові", що обов'язково фіксувалися в журналах обліку успішності. При визначенні навчальних досягнень учнів аналізу підлягали: обсяг знань (у межах установленої навчальної програми); ступінь розуміння засвоєного навчального матеріалу; сталість одержаних знань та набутих у процесі навчання навичок (з письма, лічби, праці тощо); уміння застосовувати отримані знання в навчальній роботі, при розв'язанні різних практичних завдань, під час усної та письмової відповіді (навчальній та практичній діяльності); кількість і характер зроблених помилок. На основі цих вимог визначалися критерії оцінювання навчальних досягнень учнів. Так, найвища оцінка "відмінно" виставлялася тоді, коли учень "вичерпно знає весь навчальний матеріал, що вимагається програмою по всіх його деталях, глибоко розуміє й міцно запам'ятовує його; уміло й швидко відокремлює основне від другорядного; питання і завдання всякої трудности (в межах навчальної програми) розв'язує свідомо і впевнено. В навчальній роботі й різних практичних завданнях багатосторонньо застосовує одержані знання; в усному викладі своїх знань виявляє певну бездоганність мови; в письмових роботах дає обґрунтоване і послідовне розв'язання (виклад) даної теми, питання, задачі і т. ін.; в будь-яких письмових роботах (диктант, твір, задача і т. ін.) не припускає жодних помилок" [8, с. 6]. У процесі оцінювання враховувалися також культура ведення зошитів та уміння користуватися навчальним обладнанням. Неприпустимим вважалося підвищення або зниження оцінки з метою стимулювання учня до навчання. Ця система оцінювання проіснувала майже десятиріччя. У 1944 р. уряд прийняв рішення про скасування словесної та запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності та поведінки учнів [1, с. 231].

Таким чином, у 1930-х роках внаслідок ідеологізації та політизації усіх сфер суспільного життя українська система освіти, й зокрема її початкова ланка, втрачає свою унікальність та трансформується в загальнодержавську уніфіковану систему. Встановлюється єдина структура шкільної освіти; відбувається жорстка регламентація навчального процесу та шкільного режиму; вводяться єдині навчальні плани і програми, стандартизовані підручники; запроваджується єдина система контролю і оцінювання успішності молодших школярів, що закріплювалося на довгі роки. Лише в період "хрущовської відлиги" відбуваються певні демократичні зміни в розвитку початкової освіти, що і буде висвітлено у подальших публікаціях.

Гавриленко Т. Л.

УНИФИКАЦІЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ В 1930-х ГОДАХ

Стаття посвячена історії начального образования в Україні; внимание обращено на причины и последствия унификации этого уровня образования в 1930-х годах.

Ключевые слова: система образования, начальное образование, школа, унификация.

Наврыленко Т. Л.

UNIFICATION OF THE EDUCATION IN UKRAINE IN THE 1930s

The article is devoted to the history primary education in Ukraine; attention is paid to the causes and consequences of unification of primary education in the 1930s.

Key words: system of the education, primary education, school, unification.

Використані джерела

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: [монографія] / Л. Д. Березівська. – К.: Богданова А. М., 2008. – 406 с.
2. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965) / М. С. Гриценко. – К.: Рад. школа, 1966. – 230 с.
3. За загальне навчання: збірка директив та інструкцій. – Х.: Держ. вид-во України, 1930. – Вип. 1. – 55 с.
4. Інструкція про підготовку та проведення перевірочних іспитів у початковій, неповній середній та середній школі // Збірник наказів НКО УРСР. – 1937. – № 6. – С. 3–7.
5. Інструкція про порядок проведення перевірочних іспитів в школах УРСР. – К.: Держ. учбово-педагог. вид-во "Рад. школа", 1938. – 15 с.
6. Наказ заступника Наркома освіти УСРР т. Дитюка "Про порядок прийому учнів до школи та комплектування шкіл і класів учнями" // Збірник наказів НКО УСРР. – 1936. – № 14. – С. 5–8.
7. Наказ Народного комісара освіти тов. Затонського "Про навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої школи УСРР" // Збірник наказів НКО УСРР. – 1935. – жовтень (додаток № 5/6). – С. 3–19.
8. Накази Наркома освіти тов. Затонського "Про оцінку успішності учнів" // Збірник наказів НКО УСРР. – 1935. – № 30. – С. 5–7.
9. Накази Наркома освіти УСРР т. Затонського В. П. "Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі" // Збірник наказів НКО УСРР. – 1936. – № 26. – С. 3.
10. Накази по народному комісаріату освіти УРСР "Про заборону провадити навчання в перших і других класах в другу зміну" // Збірник наказів НКО УРСР. – 1938. – № 31. – С. 20.
11. Ніколіна І. І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. І. Ніколіна; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
12. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Типовий розпорядок шкільних занять і режим для учнів початкової, неповної середньої та середньої школи" // Збірник наказів НКО УСРР. – 1934. – № 2. – С. 3–4.
13. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі" // Збірник наказів НКО УСРР. – 1935. – № 25. – С. 2–4.
14. Постанови партії та уряду про школу. – К.–Х.: Держ. учбово-педагог. вид-во "Рад. школа", 1947. – 152 с.

Стаття надійшла до редакції 20.09.12